

УДК 811.161.2'367.625

АКЦЕНТНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЕСЛІВ ТРЕТЬОГО СТРУКТУРНОГО КЛАСУ ІЗ СУФІКСОМ -А- (-Я-) У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ІВАНА ФРАНКА

Легка Л.І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано акцентуаційні особливості суфіксальних та префіксально-суфіксальних дієслів третього структурного класу (з тематичним суфіксом -а- (-я-) у поезії Івана Франка, які представлені чотирма акцентними типами: кореневим, суфіксальним, суфіксально-кореневим та суфіксально-флексійним. **Ключові слова:** наголошування, акцентний тип, акцентна норма, варіантний наголос, дієслова.

Постановка проблеми. Одним із засобів українського віршування виступає наголос, бо він є елементом ритмічної організації вірша, виконує важливу роль у формуванні ритмомелодики, стилістичної довершеності. Поетичне мовлення має свою специфіку, позаяк у ньому зберігаються загальні тенденції літературної мови та відображено індивідуальні риси поетично-мовленнєвої практики письменника. Показово у плані акцентуаційного дослідження є поезія Івана Франка, про яку сам письменник говорить так: «у своїй конечній цілі поезія сходиться з молитвою, підносить душу над буденну дійсність, робить нас іншим чоловіком, ліпшим, ніж звичайно, побільшує в серці запас доброго чуття, любові і замилювання до правди» [10, т. 41, 526].

Франкознавство має значні здобутки, проте питання, що стосуються мовностилістичних особливостей поетичних текстів не повністю ще з'ясовані. Акцентний розвиток слів та їхніх граматичних форм, представлений у поетичному мовленні Івана Франка є важливим джерелом дослідження системи наголосу сучасної української літературної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні закони й тенденції наголошення слів у сучасній українській літературній мові визначені в працях В. Складенка та В. Винницького. Акцентну характеристику слів на матеріалі поетичного мовлення досліджували В. Винницький, Р. Міджин, А. Зинякова, Т. Оніщук, О. Рязанова, М. Сачко, Л. Легка. Мовностилістичні особливості творів Івана Франка, зокрема наголошування, є мало дослідженими. Питання наголошування дієслів були предметом дослідження таких українських лінгвістів як І. Огієнко, Л. Булаховський, В. Складенко, З. Веселовська, В. Винницький, В. Задорожний, В. Русанівський, К. Іваночко, Г. Кобиринка, О. Пономаренко.

Поетичні твори Івана Франка становлять багатий і цікавий матеріал для дослідження та вивчення, бо в них значною мірою репрезентоване і літературне, і діалектне наголошування лексем.

Мета дослідження – проаналізувати особливості акцентуації дієслів III структурного класу із суфіксами -а- (-я-) у поезії Івана Франка.

Матеріал для дослідження вибрано із поетичних творів Івана Франка: Іван Франко. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – К., Наук. думка, 1976 (Томи 1, 2, 3, 5, 6, 7). Приклади взято з поетичних текстів, наголоси визначено за ритмічною будовою. Римськими цифрами позначено том, арабськими – сторінку. Акцентні типи по-

значено великими літерами наголошених морфем – кореневий (К), суфіксальний (С), флексійний (Ф). Акцентуаційний аналіз здійснено на основі структурного поділу дієслівних основ, поданого В. Винницьким [3, с. 312-389].

Виклад основного матеріалу. З префіксальним акцентуванням акцентний тип II у поезії Івана Франка функціонує невелика кількість префіксально-суфіксальних дієслів доконаного виду, мотивованих суфіксальними (безпрефіксними) дієсловами із суфіксом -а- (-я-): *вибити, видати, видужати, видержати, визнати, випрямити* – Знов *випрямить* духу нового, нове ще ярмо до старого (І, 234); *вислухати, висьорбати, вислати, виссати, вистаратися* – Що в уряді *вистаратися* треба (ІІІ, 22). У поезії засвідчено дієслова, які належать до різних акцентних типів, і в них наголос виконує форморозрізнявальну функцію, наприклад: *викликати, викликати* – Так удар кресала іскру *викликає* із кременя (ІІІ, 66); *вирватися, віскувати, виплакати, вічерпати*.

Кореневе наголошування дієслів із суфіксом -а- (-я-). Акцентний тип К поширений в українській мові. Він характеризується нерухомим кореневим наголосом в особових формах однини і множини. До цього типу належить низка дієслів як суфіксальних, так і префіксально-суфіксальних з інфінітивною основою на -а- (-я-): частина трискладових і деякі чотирискладові дієслова, що мають суфікси -аю- (-яю-), -ає- (-яє-) в основі теперішнього часу. У поезії Івана Франка засвідчені такі вербативи кореневого акцентного типу: *балакати, бігати, білгати, блимати, блискати* – Не *гримають* мушкетери, Не *блискають* шаблі (ІІІ, 327); *бризкати, брязкати* – чути співи голосні, *брязкають* чарки блискучі (ІІІ, 42); *бухати* – І мов пожежа *бухав* гнів, з їх рухів і очей, і слів (ІІ, 56); *віяти, розвіятись, зв'ятись* – Коли в тій бурі *звіялись* атомів міради (ІІІ, 189); *гратися, гримати, грюкати, загрюкати, двигати* – Розпливітеса росов, вас не *двигав* я з собов (ІІ, 291); У Словарі української мови за ред. Б. Грінченка, а також у Малорусько-німецькому словарі це дієслово подане з варіантним наголосом – кореневим і суфіксальним *двигати* [Желех.: 173], Українська літературна вимова і наголос реєструє названу лексему з накореневим наголосом – *двигати* [УЛВН, 150], Словник наголосів М. Погрібного, Орфографічний словник української мови 1994, Складні випадки наголошування С. Головащука цієї лексеми не фіксують. *Дихати* – І так безвладне ледве *дише* тіло, працює живо мисль, іде все далі сміло (ІІ, 299); *діяти, дужчати, дмухати, думати* – Про по-

надихає нас усіх Святого духа милосердя, (I, 183); **називати, нападати, наповняти, нарікати, наряджати, оберігати, обіймати** – Безмір обіймай душею (III, 181); **обіймати, приобіймати, обійматися, облегиатися** – Всякий довіз і всякі обмінні торги крайового й чужого добра облегиають (VI, 385); **одягатися, оглядатися, озиратися, оминати, осідлати, оповідати, повідати** – «Отам йому будучину», – віщун повідає (VI, 370), **палати, пам'ятати, пеняти** – Раз якось на нього за щось я пеняв, а він в руках шкіру воловую мняв (VI, 162); **питати, пишатися. пізнати, поважати, позирати, платати** – Сій радощі, плекай любовні мрії (III, 127). З авторським наголосом засвідчений діалектизм **полапати**: На мою думку, їх треба **полапати**, З них публічно злого духа **ізгнати** (III, 232); **помічати, потурати, починати, проклинати, прощати, прощатися** – Всім прощай – і прощення доступиш (III, 192); **пручатися, пускати, пхати** – Люблю я свій язик, та хто'го «**коверзає**», де можна, там якісь прівінц'ялізми **пхає** (I, 304), **рівняти** – Борітеся! Терпіть! По всій землі, **рівняйте** стежку правді! (I, 58); **ридати** – Сила родиться й завзяття, не **ридає**, а здобувати (I, 24); **розмовляти**. Форморозрізнювачем виступає наголос у дієслові **розсипати**: я **розсипав** свій жал, губив свій сум (III, 26); **рубати світати** – Встань, о глян, вже ніч **минає**! Встань, о глян, вже день **світає**! (III, 296); **складати, спасати, сподіватися** – Та через зв'язок з ним **сподівався**, він **відискати** давню власть свою (VI, 271); **сповіщати** – Послухайте, що я вас **сповіщаю**, і не питайте ви мене, хто я (I, 322); **споминати** – То все щиро, а не **здурю**, ім'я боже **споминав** (I, 403); **справляти** – Дрогобич бал **справляє** (III, 248); **спіткати** (у значенні трапитися) – А напереді смерть тебе **спіткає** (III, 169); **старати, старатися, страждати, стинати, стискати, стріляти** – Гарна дівчино, пахучая квітко! Оком і словом **стріляєш** ти мітко (I, 94); **стрічати** – В житті мов на шляху **лиш** сотні **стрічаєш**, та в поспіху їх **безугасно** **лишаєш** (I, 61); **ступати, тікати, тривати, тримати, тручати, уважати, увеселяти, ударяти, удирати** (в значенні тікати) – Мов **сполошені** **ворони**, через борозди й **загони** на високі **удирають** (VI, 223); **умирати, уникати, упадати** – Мов під **хрестом**, **отсе** під ним я **упадаю**, з батьківської руки твоєї **допиваю** (II, 183); **уплітати** – Сіла **мовчки**, не **питає**, **соломаху** **уплітає** (I, 132); **упоминати, усміхатися, утішати, хапати, хитатися** – Та **тумани** **хитаються**, **понад селом** **згущуються** (III, 41), **цуратися, чвалати. чекати** – Мільйони **чекають** **щасливої зміни**, ті **хмари** **плідної** **будущини** **тіни** (I, 26) **читати, шкандибати, шмагати, штовхати, шпурляти, шукати, являтися** – **Являться** **будуть** **світлим** **боком...** (I, 166).

У поезії Івана Франка засвідчені **дієслова акцентного типу СК**, які мають наголос на суфіксі основи в інфінітиві; у 1-ій особі однини теперішнього часу і в наказовому способі – на суфіксі класу основи, який виконує роль флексії, а в інших особових формах однини й множини теперішнього часу – на корені. У минулому й майбутньому часі виступає суфіксальна акцентуація. Цей тип охоплює більшість дієслів з інфінітивною основою на -а-(-я-) і суфіксами -у- (-ю-), -е- (-є-) в основі теперішнього часу: **брежати** – Злотий пес на сонці **бреже** (I, 358); **в'язати** – Віз пере-

вернеш, сніп **зле зв'яжеш** (II, 13); **казати** – Що вже й **казат**, цікаві то часи! (I, 206). Дієслівна форма 1-ої особи однини **кажу** у поезії Івана Франка має варіантне наголошення на закінченні та на корені. Рухомість наголосу в дієсловах цього акцентного типу була відома ще в давньоруській мові. Потім у говорах української мови по різному наголошуються словформи 1-ої особи однини теперішнього часу. У південно-східних діалектах закріплюється флексійне акцентування, а в південно-західних установлюється кореневий (парокситонний) наголос. Така диференціація починається з другої половини XVIII ст. [4, с. 282]. В. Винницький доводить, що «західноукраїнська дієслівна парокситонеза постійно конкурує з літературним наголошуванням. Вона має досить широкий арсенал, виходить за межі південно-західного регіону, стабільна у народно-розмовному мовленні, не уніфікується з літературним акцентуванням і постійно пробиває дорогу до літературного вжитку. Тому з погляду сучасної норми рекомендованим, звичайно, слід вважати флексійне наголошування дієслівних форм цього типу (кажу, пишу, роблю і под.), а як можливе (розмовне) – парокситонне акцентування: **кажу, пишу, роблю і под.** І такі акцентні варіанти варто було б засвідчувати у найновіших українських словниках» [3, с. 383]. **Клепати, кресати, лизати, орати** – Сумує він, з тужливим співом **оре** (I, 60); **позволяти** – **Позволь** же нам **пограбувати** його (VI, 132); **свистати, скакати, стогнати, чесати, топтати** – Якого **мужа** в мні вони **ночами** **топчуть** (VII, 326); **шептати** – Лиш **думка** **шепче** **стиха** (III, 8); **щобетати** – Ще **щобече** у садочку **соловій** (I, 30). До СК акцентного типу також належать дієслова з інфінітивною основою на -а- (-я-) і суфіксами -у- (-ю-), -е- (-є-) в основі теперішнього часу, в яких перед -а- виступають суфікси -от-, -т-; **буркотати, воркотати, реготати, зареготатися, затріпотати, фуркотати** – Як **птахи** з **гнізд** **сполохані** **фуркочуть** (I, 79); **цвіркотати** – Вже й **ластівка** про **працю** **крізь цвіркоче** (III, 330), **хлопотати** – А **внизу** **тут** **б'єсь** о **скали**, і **хлопочеться**, й **реве** (III, 59).

Дієслів акцентного типу СФ у поетичному мовленні Івана Франка засвідчено порівняно небагато. Акцентний тип СФ має наголос на суфіксі основи в інфінітиві, минулому й майбутньому часі і на флексії (суфіксі класу основи) – у теперішньому часі і наказовому способі. До цього акцентного типу належать переважно дієслова з однокладовою інфінітивною основою на -а- і суфіксами -у- (-ю-), -е- (-є-) в основі теперішнього часу: **брати, братися, взяти, гнатися, драти** – **Готові** з **друга**, **брата** **шкуру** **драти** (I, 161), **зідрати** – Ні **грошову** **пеню** **зідрати** (VII, 209); **жати** – На **серб**, щоб **жито** **жат**, **життя** **основу** (I, 150); **ждати** – До **весни** **ще** **довго** **ждати** (I, 126), **звати** – Мільйони **зв'є** з **собою** (I, 22); **зватися** – Як **той**, хто **цирим** **патріотом** **зветься** (I, 102), **метати, метатися** – Я **мечу**сь **мов** **божевілля** (I, 221); **мчати, почати, зачати, рватися, слати** – А до **римлян** **шлють** **по** **сланців** (VII, 176), **шліть** – І **сю** **ніч** до **Львова** **шліть** (II, 80); **ссати, ткати**. Аналізований акцентний тип характеризується суфіксальним наголосом основи в інфінітиві і в усіх інших осо-

бових формах, крім словформ однини та множини теперішнього часу і наказового способу, де виступає флексійне (на суфіксі класу основи) наголошування. До цього типу належать усі дієслова з інфінітивною основою на -а- та суфіксами -у- (-а-/-и-) в основі теперішнього часу: **блищати** – В ній, мов в свічаді, личко місяця **блищить** (I, 143), **бряжчати** – Невольничі пута **бряжчать** (II, 286); **бурчати** – **Бурчать** черева голодні (VII, 419), **верещати, ричати, пицати, держати** – Аби ж у всім краю порядок **держати** (VI, 29). Дієслово **держати** має варіантне наголошування у формах однини та множини теперішнього часу, але в інфінітиві виступає лише з суфіксальним наголошуванням. У лексикографічних працях кінця XIX – початку XX ст. ці дієслова подано із флексійним наголошуванням у словформах теперішнього часу, а в поезії цієї доби, як зауважує В. Винницький, вони відзначені з варіантною акцентуацією [3, с. 386-387]: **держатися** – Ввік **держитися** предків віри (I, 375), **держався** – **Поважно він держався** (II, 30); **дрижати, дренчати, журчати** – Вдалі **потік журчить** (II, 296); **кричати, лежати** – **Лежить** до вас великий поклик (VII, 255), **мовчати** – Народна мисль **мовчить** німа (II, 17); **мчати, м'явчати** – Вже Герсон став, неначе кіт **м'явчати** (I, 154); **пицати** – Мов котята десь **пицати** (I, 248); **сичати, спати, тріщати** – І **сверчки** в травах **тріщать** (II, 140); **шкварчати** – Хай там чорт у ній **шкварчить** (I, 40).

Висновки та перспективи подальших досліджень. У поетичних творах Івана Франка простежуються особливості, закономірності й тенденції наголошування дієслів. Суфіксальні та префіксально-суфіксальні дієслова із суфіксом -а- (-я-), які виступають у поетичних творах Івана Франка утворюють чотири акцентних

типи: **К, С, СК, СФ**. Акцентний тип **С** найбільш кількісно представлений у поетичному мовленні Івана Франка дієсловами із суфіксами **-а- (-я-)**, що налічує більше ста п'ятдесяти зафіксованих нами в поетичних текстах одиниць. Акцентні варіанти зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками і є наслідком еволюційних змін в системі наголосу дієслів та їх функціонування. Суфіксальне наголошування дієслів у поезії Івана Франка в основному відповідає літературній нормі. Чисельним є акцентний тип **К** суфіксальних дієслів, наголошування дієслів цього типу в основному збігається з літературною нормою сучасної української мови. У поезії Івана Франка акцентною стабільністю характеризуються дієслова типу **СК**, що мають наголос на суфіксі основи інфінітива, а в 1-ій особі однини теперішнього часу і в наказовому способі – на суфіксі класу основи, який виконує роль флексії. Цей тип охоплює дієслова з наголошеними суфіксами в основі інфінітива -а-, (-я-) і суфіксами -у-(-ю-), -е-(-є-); з інфінітивною основою на -а-(-я-) у яких перед -а- виступають суфікси -от-, -т-. Акцентний тип **СФ** включає дієслова із суфіксами -а- (-я-), які характеризуються суфіксальним наголосом основи в інфінітиві і в усіх інших особових формах, крім словформ однини та множини теперішнього часу і наказового способу, де виступає флексійне (на суфіксі класу основи) наголошування. Отже, у поезії Івана Франка більшість дієслів уживається з наголосом, який збігається з тогочасною і сучасною нормами. Проте поет інколи відходив від такого наголошування і вживав діалектний (парокситонний) наголос. Акцентні варіанти, що функціонують у поезії, відповідають тодішньому і нинішньому наголошуванню, хоча не завжди з погляду сучасного мають однаковий рекомендований і прийнятний наголос.

Список літератури:

1. Винницький В. М. Парокситонічна акцентуація дієслів / В. М. Винницький // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 14-23.
2. Винницький В. М. Наголошування дієслів у поезії Івана Франка / В. М. Винницький // Укр. мова і література в школі. – 1981. – № 8. – С. 44-46.
3. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток / В. М. Винницький. – Львів: Біблос, 2002. – 578 с.
4. Винницький В. М. Акцентуаційні етюди / В. М. Винницький. – Жовква: Місіонер, 2004. – 282 с.
5. Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу: монографія / В. М. Винницький. – Львів: ДП ВД Укрпол, 2010. – 376 с.
6. Задорожний В. Б. Про причину постійної наголошуваності префікса -ви- в дієсловах доконаного виду / В. Б. Задорожний // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 66-75.
7. Легка Л. І. Акцентна система дієслів у поетичних творах Лесі Українки (у порівнянні з тогочасною та сучасною нормами): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Л. І. Легка – Київ, 2016. – 20 с.
8. Скляренко В. Г. З історії акцентуації неозначеної форми дієслів української мови / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 38-44.
9. Скляренко В. Г. Прасловянська акцентуація / Скляренко В. Г. – К., 1998.
10. Русанівський В. М. Структура українського дієслова, Київ: Наукова думка, 1971. – 314 с.
11. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986-1980.

Легка Л.И.

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко

**АКЦЕНТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛАГОЛОВ
ТРЕТЬЕГО СТРУКТУРНОГО КЛАССА ИЗ СУФФИКСОМ -А-(-Я-)
В ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИВАНА ФРАНКО**

Аннотация

В статье проанализированы акцентуационные особенности суффиксальных и префиксально-суффиксальных глаголов третьего структурного класса с суффиксом -а- (-я-) в поэтических произведениях Ивана Франко. По морфемной структуре и с помощью ударения выделены акцентные типы. Установлено, что рассматриваемые глаголы с суффиксом -а- (-я-) принадлежат к 4 акцентным типам: К, С, СК, СФ. В основном они соответствуют современной акцентной норме.

Ключевые слова: ударение, акцентный тип, акцент, норма, вариантное ударение, глаголы.

Lehka L.I.

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

**ACCENT CHARACTERISTICS OF THE VERBS
OF THE THIRD STRUCTURAL CLASS WITH THE SUFFIX -A- (-Я-)
IN IVAN FRANKO'S POETRY**

Summary

The article analyzes the accentuative features of the suffix and prefix-suffix verbs of the third structural class with the suffix -a-(-я-) in the poetic works of Ivan Franko. According to the morphemic structure and the stress, the accent types have been determined. It has been defined that analyzed verbs with the suffix -a-(-я-) belong to 4 accent types: K, C, CK, CF. Basically, they correspond to the modern accent norm.

Keywords: stress, accent type, accent, norm, variant stress, verbs.